

HALLÂCÎ TASAVVUF GELENEĞİNİN İBLİS ANLAYIŞI

Prof. Dr. Yaşar Nuri ÖZTÜRK*

ÖZET

İblis'i tevhit, bağlılık, sebat, atılganlık, ıstırapı göğüsleme, aşk ve sevgide vefa gibi üstün değerlerin sembolü olarak ilk kez gündeme getiren Müslüman düşünür Hallâc'dır. Hallâc, oluş gerçeğini açıklamak için İblis'i kullanıyor ve Tanrı'nın ona verdiği emri, yerine getirilmesi gereken bir emir değil, İblis'e yönelik bir imtihan olarak sunuyor. Hallâc'a göre, Allah'ın emri ayrı, iradesi ayrıdır. Tartışmasız olan şudur: Sonuçta, Tanrısal plandan baktığımızda bir düâlîte (ikilik, iki ilahlık) yoktur. Tek ilah, tek Yaratıcı esastır. Işık ve karanlık kuvvetleri O'nun emrinde, onun planına uygun olarak hareket etmektedirler. İnsanın farkı, kendisine ışık veya karanlık kutupta yer alma karakteri verilmek yerine, seçim karakteri verilmiş olmasıdır. İnsanı sorumlu kılan ondaki özgürlük, serbest seçim fitratıdır.

SUMMARY

UNDERSTANDING OF DEVIL IN THE SUFI TRADITION OF HALLAC

The Muslim thinker that first time mentions the devil as a symbol of superior values like unification, affection, constancy, dash, breasting the distress, fidelity for love is Hallâc. Hallâc uses the devil to explain the reality of being. God's order to devil is not an order that is necessary to carry out. This order is an exam for devil. According to Hallâc, there is no difference between God's order and his will. There is no doubt that there is no dualism from God's point of view. God is one and the creator is one. The forces of light and darkness are under God's control. Character that is given to Man by God is not character of standing on these light or darkness pole. In place of it, the choice character is given to Human being. The thing that make Man responsible is nature of freedom and free choice.

* * *

I. Hallâc: Nûr ve Nâm Birlikteliği

Yaratıcı isyanın en büyük temsilcileri olarak İblis ile Hz. Muhammed'i (çünkü o, isyanın öncüsü Âdem'in en değerli evlatlarından biridir) gören ve aynı zamanda tarihin en büyük isyancılarından biri olan sûfî şehit Hallâc-ı Mansûr (ölm. 309/921), İblis'in hem isyanına hem de gayret ve heyecanına ışık tuttuğu eseri *Tâvâsîn*'in "Ezel ve İltibas Tâsînî" bölümünde şöyle konuşuyor :

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

1 Hallâc'dan alınan parçalar ve açıklamaları için bk. Öztürk, Yaşar Nuri, *Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, (3. baskı) İst., (Yeni Boyut Yay.), s. 333-345.

"Ahmed (Muhammed) ile İblisten başka hiç kimseye iddiacı olmak ya-
raşmamıştır. Şu var ki İblisin gözden düşmesine karşın Ahmed için gözün
gözü açıldı."

"İblis: 'Secde et!' dendi; Ahmed'e: "Bak!" İblis secde etmedi, Ah-
med de sağa-sola bakmadı." (Yani ikisi de isyan etti).

"İblis önce yakarmış, Hakk'm yoluna çağırmişti. Ama sonunda ken-
di kuvvetine sığındı. Ahmed ise önce iddiada bulunmuştu, fakat sonunda
kendi gücüne bel bağlamaktan vazgeçti."

"Ahmed şöyle diyordu: Ancak senin yardımınla hareket eder, yalnız
senin yardımınla yükselirim."

"Ey kalplerimizi çekip çeviren

Seni yeterince övemem ki ben!"

"Gök sakinleri içinde İblis gibi bir tevhit eri yoktu. Fakat gözden düş-
tü; sonsuzluk yolculuğunda lütuftan uzaklaştırıldı."

"Tanrı'ya, hiç kimseyi işe katmamak üzere ibadet etmişti. Ve tam bi-
reyciliğe varınca lanetlendi. Ve daha fazlasını isteyince de huzurdan kovu-
lup uzaklaştırıldı."

"Hak ona: 'Secde et!' demişti. 'Senden gayrıya secde etmem!' diye
karşılık verdi."

"Hak dedi: 'O halde, lanetim üzerine dökülecek.' O yine: 'Senden
başkasına secde etmem!' diye tekrarladı."

"İnkârlarım seni takdîs

Aklım, önünde tehvîs (şaşıрма)

Senden ayrı bir şey mi ki Âdem?

Orta yerde kimmiş İblis?

Senden başkasına yok benim yolum,

Seni seven boynu bükük bir kulum."

"Hak, İblis'e sordu: 'Kibirlendin mi?' Cevap verdi: 'Seninle sadece
bir lahzalık beraberliğim bulunsaydı bile kibirlenmek ve cebbarlık (ezip
horlama, kırıp geçirme) bana yakışırdı. Oysaki ben ezelden beri seni tanı-
yan biriyim."

"Âdem'den üstünüm ben:

Hizmetim ondan kıdemli,

Şu âlemlerde seni benden iyi tanıyan var mı ki?
Benim sende muradım, senin de bende muradın var.
Ve senin beni isteyişin daha eski.
Ya senden başkasına secde etseydim!"

"Secde etmeyince aslıma dönmem gerekti. Çünkü sen beni ateşten yaratmışsın. Bu bir gerçek. Ve ateş ateşe dönecek. Sonuç olarak, takdir edip seçme senin elinde."

"Ne kaldı kopacak, ne var korkacak!
Nasıl olsa uzak düşmüşüm sana.
Anladım, bir bana, yakınla uzak,
Sevgiyle ayrılık olur mu yoldaş?
Ayrıldım; ayrılık oldu arkadaş.
Ey tevfiki veren, sana hamd, sena
Seçkin bir kul eğilmez başkasına!"

"İblis ile Hz. Mûsa Tur Dağı'nın yamacında karşılaştılar. Mûsa sordu: 'Ey İblis, Âdem'e secde etmekten seni alıkoyan neydi?' İblis cevap verdi: 'Tek Tanrı davası! Eğer Âdem'e secde etseydim senin gibi olurum. Biliyorsun, sana bir kerecik 'Bak şu dağa!' dendi de (Kur'an, A'raf, 143) hemen bakıverdin. Oysaki bana bin kere secde etmem emredildiği halde, inancıma olan sınıksız bağlılığım yüzünden Âdem'e secde etmedim."

"Mûsa dedi: 'Fakat emre karşı gelmiş oldun!' Cevap verdi İblis: ' O bir imtihandı, emir değil!' Mûsa dedi: 'Ne olursa olsun, sûretini değiştirdiğinde kuşku yok!..'"

İblis konusunu bu anlayışla yani İblis'i tevhit, bağlılık, sebat, atılganlık, ıstırap göğüsleme, aşk ve sevgide vefa gibi üstün değerlerin sembolü olarak ilk kez gündeme getiren Müslüman düşünür Hallâc'dır. Daha sonra onun bu yaklaşımı, Ahmed Gazâlî (ölm. 520/1126)'de yankılanacak, Aynulkudat'la derinleşecek, Attâr, Mevlâna, İkbâl gibi anıt şair-düşünürlerin şiirinde yeni söylemlere vücut verecektir.

İblis ile Mûsa'ya yaptırılan konuşmada hem şeytan meselesine, hem hayır ve şerrin kaynağı problemine hem isyana hem de diyalektik ve düalitenin yaratığı temel soruya el atılıyor: Kötülük, ikinci bir ilah tarafından yaratılmıyor, onu da tek olan Tanrı, bir takım hikmetlere bağlı olarak kendi iradesiyle varlık alanına sürüyor. Bunun için, şer ve kötünün başı sayılan İblis'e, yerine getirilmeye-

ceği bilinen bir emir veriliyor, emre karşı çıkılınca da diyalektiğin "antitez", polaritenin "negatif" kutbu vücut buluyor. İkbâl bu negatif gücü, "varlığın dışı prensibi olan karanlık" diye tanıtır². Hallâc, bu oluş gerçeğini açıklamak için İblis'i kullanıyor ve Tanrı'nın ona verdiği emri, yerine getirilmesi gereken bir emir değil, İblis'e yönelik bir imtihan olarak sunuyor.

Şeytanı yapıcı, yüceltici bir güç olarak ilk kez sahneye çıkaran Hallâc burada özgün düşüncelerinden birini sergilemektedir. Hallâc konusunun aşılmanış otoritesi Massignon (ölm.1962), emir ve irade ayırımına dayandırılan bu düşünceyi Hallâc'ın dört büyük orijinalitesinden biri saymaktadır.

Hallâc'a göre, Allah'ın emri ayrı, iradesi ayrıdır. Allah bir şeyi emredince onu istemiştir denemez. Nitekim, İblis'e: "Secde et!" emrini yöneltmiştir ama iradesi (içsel isteği) kendisinden başkasına secde edilmemesi yönündedir. İblis bunu bildiği ve tevHITE aykırı bulduğu için Âdem'e secde etmeyi reddetmiştir.

İblis'in büyük ıstırabının arkasında da bu emir-irade farkı yatmaktadır. Hallâc, emir ile irade arasında kalmaktan doğan bu ıstırafa işaret ederken şu ünlü beyti önümüze koyuyor:

**"Onu suya fırlattı, elleri başı üstünde bağlı
Ve seslendi ona: 'Dikkat et, sakın ıslanma!'"**

İblis'in, bu paradokstan doğan ıstırabı, Hallâc sonrası şairlerce de dile getirilmiştir. Bu noktada, ünlü sufi şair Senai (ölm. 545/1150)'nin "İblisin Feryadı" şiirinin altım çizmek gerekir³.

Hallâc'ın bu kıyamet koparan yaklaşımı, İslam düşünce tarihinde derin izler bırakmış ve art arda bir yığm yeni yaklaşıma vücut vermiştir. Örneğin, Ahmed Bin Yahya el-Murtazâ (ölm. 840/1337), bu Hallâcî İblis görüşünü peygamberler konusunda şu soruyla yeniliyor: "Resuller ölüme yenik düşürülürken İblis'in kıyamete kadar bâkî tutulmasının hikmeti nedir?" Cevap şu oldu: "Kendisinden müstağni kalamayacağımız tek varlık Allah'tır. Nebilere gelince, Allah art arda nebi göndererek insanları tek peygambere bağlı kalmaktan kurtarmıştır. İblis'e gelince, Allah onun yok edilmesinde yarar görseydi elbette onu yok ederdi. Onun kıyamete değin yaşatılmasında bir zarar görseydi elbette onu yaşatmazdı. Demek oluyor ki İblis'in ölümüyle doğacak zarar, yaşamasıyla vücut bulan zarardan daha büyüktür."⁴

2 Bk. İkbâl, *The Development of Metaphysics in Persia*, Lahor 1964, s. 13

3 Bu konuda bk. Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill, 1975, s. 194-195.

4 Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ (ölm. 840/1337), *el-Munye ve'l-Emel*, s. 2.

"Mûsa, İblis'e sordu: 'O'nu hâlâ hatırlar, anar mısın?' İblis cevap verdi: 'Ey Mûsa, oluşturduğu olayla birlikte yaratılan düşünce hatırlanmaz, hatırlanamaz. Aynı anda hem ben anılıyorum, hem O!'"

Şeytan, kendisinden Allah'a sığınmayı ifade eden istiâze cümlesi (Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım) her okudukça Allah ile birlikte anılmaktadır. Şeytan bunu, bir seçkinlik olarak görmektedir. Ve bu seçkinliğini ifadeye koymaya şu sözlerle devam etmektedir:

"Zikri zikrim, zikrim zikri, aynıyız,

Birbirini anan beraberleriz."

"Hizmetim şimdi daha arı, vaktim daha bol, zikrim daha parlak. Çünkü eskiden O'na kendi zevkim için hizmet etmekteydim, şimdiyse O'nun arzusu uğruna didiniyorum. Biz, engelleme, savunma, zarar ve kâr arzusundan arınmışız."

Şeytan bu sözleriyle göstermek istemektedir ki, Allah'ın emir gibi görülmesi o imtihanıyla başlayan devre, aslında benim O'na karşı çalışma devrem gibi görülür ama işin esası öyle değildir. Bu imtihan, onun gizli arzusuna uygun olarak beni onun çizdiği yönde faaliyetin tam içine sokmuştur. Övünmeye devam ediyor, daha doğrusu Hallâc, şeytanın konumunu övmeye devam ediyor:

"Biricik yaptı beni, vecde getirdi. Şaşkınlığa itti beni ve kovdu: Ki karışmayayım ihlas sahipleriyle. Ağyardan uzak tuttu beni, gayretim yüzünden, değiştirip yeniledi beni, hayretim yüzünden, hayretlere attı beni gurbetim yüzünden. Mahrem tuttu beni sohbetim yüzünden, çirkinleştirdi beni midhatim (övülmem) yüzünden. Dokunulmaz kıldı beni hicretim yüzünden. Gönül gözüyle görmem yüzünden küstü bana. Vuslatım yüzünden gönül gözüyle görme imkânı lütfetti bana."

"Ayrılığım yüzünden vasletti (kavuşturdu) beni, arzu ve isteklerimin güçlülüğüyle çetinliği yüzünden fasletti (ayrılığa mahkûm etti) beni."

"O'nun hakikati üzerine yemin olsun ki ne tedbirde hata ettim ne de takdiri reddettim. Tasviri değiştirmeye kalkışmış da değilim."

"Bu oluşlarda benim kudretim de etkisi vardır."

"Bana ebedler boyu ateşle azap etse de O'ndan gayrısına eğilmem. Ne bir kişi önünde secde ederim ne de bir ceset huzurunda diz çökerim. Ne oğul tanırım ne karşı; davam sadıklar davasıdır."

"Aşk konusunda gerçek bağlılardanım ben!"

"Bir adı da Azâzîl olan şeytan hakkında çok şey söylenmiştir. İşte onlardan biri: 'O, hem göklerde hem yerde dâî (çağırıcı) idi. Gökte, meleklerle dâîlik yapmaktaydı; onlara iyilikleri, güzellikleri gösteriyordu. Ve yerde, insanların dâîsidir; ama onlara çirkinlikleri, kötülükleri gösteriyor...'"

"Çirkinini tanımayan, güzeli hiç tanyamaz."

"İblis ve Firavun'la fütüvvet (gençlik, atılganlık, asalet, sadakat ve fedakârlık) konusunda tartıştım. İblis şöyle dedi: 'Eğer secde etseydim fütüvvet benden uzaklaşırdı.' Firavun da şöyle konuştu: 'Ben O'nun resulüne inansaydım fütüvvet makamından düşerdim.' Ben de şöyle dedim: 'Sözüm-den ve davamdan dönseydim fütüvvet yaygısından dışarı atılırdım.'"

İblis, kendisinden başkasını 'gayr' görmeyince, 'Ben ondan üstünüm!' dedi.

Ve Firavun, toplumu içinde hakla bâtili ayıracak olanı tanımayınca: 'Sizin için benden başka herhangi bir ilah tanımıyorum!' (Kur'an; Kasas, 38; Zühruf, 51) dedi."

"Ben dedim ki: 'Eğer O'nu tanımiyorsanız eserlerini tanıyın. İşte o eser benim! Ben, hakkım, hakla hak olarak ebediyen devam edeceğim!'"

"Dostum ve üstadım, İblis ile Firavun'dur!"

Hallâc, sözüne bağlılık ve davasında atılganlık sembolü olarak İblis ile Firavun'u görüyor ve bu açıdan onları üstat ve dost kabul ediyor. Bunu ne için yaptığını da şöyle açıklıyor:

"İblis, ateşle tehdit edildiği halde davasından dönmedi. Firavun da öyle. Denizde boğuldu da iddiasından yine vazgeçmedi. Ve asla aracı kabul etmedi."

Hallâc'ın bu tezi, İblis için geçerlidir ama Firavun için geçerli değildir. Çünkü, Yunus Suresi 90-92. ayetlerin açıkça bildirdiğine göre, Firavun deniz suları üstüne çullandığında tövbe etmiş ve: 'Mûsa'nın Rabbi'ne inandun!' demiştir. Yani önceden reddettiği o aracıyı, Mûsa'yı kabul etmiş, onun gösterdiği Tanrı'ya imanını dile getirmiştir. Ama İblis, ebedî lanet ve acı bir azapla tehdit edildiği halde Allah'a secdeyi bir başka varlıkla paylaşmayı asla kabul etmemiş, yani davasına gölge düşürmemiş, böylece saf ve katıksız tevhidin tek temsilcisi olduğunu kanıtlamıştır. Hallâc, imanını lekelememe konusunda İblis'in işte bu kararlılığını izlediğini şu sözlerle ifadeye koyuyor:

"Ve ben, öldürülsem, asılsam, elim-ayağım doğransa yine dönmem sözümden.!"

Ve aynen öyle olmuştur. Eli-ayağı doğrandığı, kafası kesilip cesedi yakıldığı halde 'Ben hakkım' (Ben yaratıcı gerçeğin bir tecellisiyim) sözünden dönmemiştir.

"İblis'in adı, Tanrı'nın adından türemiştir; sonradan, Azâzîl şeklinde değiştirildi."

"Azâzîl kelimesindeki 'Ayn' İblis'in gayesinin ululuğuna, 'Zâ' gayretindeki değer artışının fazlalığına, 'Elif' ülfetin büyüklüğüne, ikinci 'Zâ' makamı için gösterdiği zühde, 'Ya' kendi ululuk ve yüksekliğine sığınmasına, 'Lam' ıstırap ve imtihandaki mücadelesine işaret eder."

Hallâc'ın Azâzîl sözcüğünün harflerinin, sırasıyla şu kelimelerin baş harfleri olduğunu düşünüyor: "Ulüvv" (yücelik), "ziyade" (fazlalık, artış) ve "zühd" (iğreti-ölümlü şeylere değer vermeme), "ülfet" (dostluk, sıcaklık, vefa), öz benliğe âdiyet (Ya-i nisbenin yorumu), "cedel" (diyalektik, tartışma ve mücadele).

Azâzîl'in etimolojik yapısı konusunda neler söylenebilir?

Yahudi-Hıristiyan kaynaklarda azazei, azael, hazazel şekillerinden biriyle geçen ve Arapça'ya azâzîl şeklinde yerleşen bu sözcük "Tanrı'mn kuvvetlendirdiği" anlamındadır. Bundan da anlaşılır ki İbranî gelenek de İblis'i, Tanrı'ya karşı bir kuvvet olarak değil, Tanrı'nın belirli hikmetler yüzünden ortaya sürdüğü bir kuvvet olarak görmektedir. İbranî gelenekteki İblis-azâzîl anlayışının ayrıntılı tanıtımı, Yahudilerin ünlü Enoch (Hanuk: İdris) kitabında yer almaktadır. Burada azâzîl ve iblis sözcükleri aynı kötülük prensinin değişik adlarıdır. Sonuçta her ikisi de şeytandır.⁵

İbranî-Eski Ahit İblis anlayışı, aynen İslam'daki gibi, hayır ve şer için iki ilah düşünmeyi engellemek üzere, İblis'i Tanrı'mn bir emir eri gibi tasavvur etmektedir. Yani İblis meselesinde bir düalizme değil, Tanrısal plan söz konusudur. Russell'ın "İbranî şeytan kavramı düalizme yaklaşır" (Russell; Şeytan, 257) sözünü ihtiyatla karşılamak gerekir. Bana göre, durum bunun tam tersidir: Azâzîl-İblis, tanrısal planın bir enstrümanı, Tanrı'mn bir piyonudur. İki kutuptan oluşan varlık ve oluş gerçeğinin hayır ve şer kutbu aynı kuvvette geçerli ve anlamlıdır. Ancak insandan istenen, hayır kutupta yer almasıdır. Bu gerçek, ünlü Türk sûfî düşünürü, Ahmed Amîş el-Halvetî (ölm. 1920) tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Rabbim, hayrın da haktır, şerrin de ama bu kulundan şerrin zühûr etmesin!"

5 Bk: Jeffrey Burton Russell, Şeytan (çeviri), İstanbul (Kabalıcı yay.), 1999, s. 240.

Mevcut Tevrat, biri Tanrı'ya, ötekisi Azâzile sunulacak iki kurban keçiden söz etmektedir. (Levililer, 16/8-10) Kurban keçilerden ikincisi yani azâzile sunulanı İsrailoğullarının günahlarını çöle taşıyan bir araçtır. Günah keçisi de yimi de buradan gelmektedir. Tam bu noktada, modern satanizmde keçinin tuttuğu yeri ve oynadığı rolü hatırlamamız gerekir.

Azazil sözcüğünü tahlilinden hareketle, Hallâc'ın gözünde İblis'in, şu değerlerin temsilcisi ve kararlı bir savunucusu olduğunu söyleyebiliriz:

1. Gayelerin, ideallerin yüksekliği,
2. Dürtü ve heveslerin yüksek düzeyli oluşu,
3. Kuvvetli, vefalı dostluk,
4. Zühd, fedâkarlık, cömertlik,
5. Kendi imkanlarıyla iş görme, başkalarının himmet ve desteğine sığınmama,
6. İstirap, mücadele.

"Tanrı, İblis'e sordu: 'Secde etmiyor musun ey boynu bükük pejmürde?' Cevap verdi İblis: 'Ben, aşıkım, aşık her zaman boynu bükük ve pejmürdedir. Bak, böyle olduğunu sen de söylüyorsun. Oysaki o apaçık konuşan kitapta okuduğuma göre, benim aleyhime iş yapılamaz. Bu nasıl oluyor, ey Zü'l-Kuvvetil-Metin? (Ey sarsılmaz gücün sahibi)."

"Sen beni ateşten yaratmışken nasıl eğilirdim dem'e? O ki yaratıldığı şey, çamurdur. Uyuşmayan iki şey ateşle çamur!"

"Ben hizmette ondan eskiyim,
Kıymette ondan ulviyim,
İlimce daha bilgiliyim,
Ömrü uzun olan da benim."

"Hak ona şöyle dedi: 'Seçme yetkisi bende, sende değil!' Cevap verdi İblis: 'Seçmelerin, takdir etmelerin tümü senin! Benim seçimim de senin. Evet, benim için de sen seçtin, ey her şeyi Yaratan-Yapıp eden! Âdem'e secde etmemi emrettiğin halde irade etmemekle beni engelleyen de sensin!"

"Sözlerimde hata ettimse uzaklaştırma beni senden! Çünkü yakarışları işiten sensin! Ona secde etmemi dileyseydin elbette ki bu emre itaat ederdim."

"Ârifler içinde seni benim gibi iyi tanıyan birini bilmiyorum."

"Ey dostum! Ona Azâzîl denmiştir. Çünkü o azledildi. Daha doğrusu o, öz saltanatı içinde azledilen biriydi. Başlangıcından sonuna varamadı; çünkü nihayetinden çıkamadı mülk ve saltanatının."

Ünlü sahabi müfessir Abdullah İbn Abbas (ölm. 68/687) şu kanıdadır: Azâzîl, İblis'in, melekler arasından kovulmadan önceki adıdır. O zamanlarda İblis yeryüzünde bulunuyordu ve meleklerin ilimde en yükseği idi. Kibirleşmesi bu yüzdendir. Yine İbn Abbas'a göre, İblis, meleklerin yeryüzünü imarla görevli olan cin takımındandır.⁶

Anlaşılan o ki, İbn Abbas, yani Asrısaaadet'in en büyük Kur'an yorumcusu sayılan hir sahâbî bile, İblis'in son tahlilde, yeryüzünde yapıp edici, değer üretici bir güç olduğunu kabul ediyor. Hallâc'dan, yaklaşık üç yüz yıl önce...Hallâc'ın İblis görüşü, İbn Abbas'ın birkaç cümle ile ifade edilen görüşünün, şairane bir açılımı olarak görülebilir. Bununla beraber Hallâc, İblis'e şu ithamı yöneltmekten geri kalmıyor:

"Onun ortaya çıkışı, fesat ve fitnesinin şaşmazlığında ters dönmüş, heyecanının ve yanarcasına kızgınlığının ateşiyle şüledenmiştir."

Ünlü Hallâc yorumcusu Ruzbihan Baklî (ölm. 606/1209) İblis ile ilgili bu paragrafı şöyle yorumluyor: "İblis, başlangıçta nardan (ateşten) nura (ışığa) geçmişti; ancak nuru ödünç idi. Bu yüzden ters dönüp yeniden nara geçti..."⁷

"Onun sert ve katı toprağı, kısırlaştırıcı ve ayıklayıp soyucudur. Onun gafil yakaladığı elden gitmiş, onun eline düşenin işi bitmiştir."

"Tevhit yolunun en seçkin sözcüleri onun kapısında dilsiz düştüler; ârifler öğrendiklerinden ve öğrettiklerinden utandılar. Onlar içinde secdeyi en iyi bilen yalnız oydu. Varlıkların, gerçek varlığa en çok yaklaşanı, en çok gayret göstereni o, ahbine en vefalısı, Tanrı'ya en yakın olanı oydu."

"Melekler Âdem'e secde ettiler, müsaade üzerine. Ve İblis secde etmemekte direndi: Uzun bir zaman geçirmişti müşahede (Tanrı'yı görme) üzerine."

Hallâc'ın bu son cümlesi, büyük yorumcusu Baklî tarafından şöyle açıklanmıştır: "İblis'in bu müşahedesini, melekut alemini (ruhsal âlemi) müşahede idi; Tanrı'yı müşahede değil. Eğer Tanrı'yı müşahede olsaydı, onun için 'Kâfirlerden oldu' (Bakara, 34) denmezdi."⁸

6 Bk. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. el-Cerir *Tarihu'l-Umeni ve'l-Mulûk*, Beyrut 1967, 1/86.

7 Baklî, Ruzbihan eş-Şirâzî, *Şerhu's-Şahiyyat*, Tavâsin, Ezel ve İltibas bölümü, Tahran Paris (H. Corbin ngr.) 1966.

8 Baklî, *Şahiyyat*, aynı bölüm

Ne ilginçtir ki, Hallâc'ın, hamle, kararlılık ve yaratıcılığın bir tür sembolü gibi gösterdiği İblis hakkındaki son sözleri, onu kibir ve inadına yenik düşen bir sapık olarak göstermektedir. Şöyle diyor:

"Nihayet işleri karmakarışık hale geldi. Kötü zanlara kapılmıştı. 'Ben ondan üstünüm!' diye tutturdu. Örtüler arkasında kaldı; toprakta kıvranıp durdu. Azap gerekli olmuştur artık. Ebedler boyu azap..."

Bu sürpriz bitiş, Baklî tarafından şöyle değerlendiriliyor: "İblis, görüşünde davasına sadakatinden öyle davranmıştı. Ama durum bunun aksinedir: Onun böyle davranması iç aleminin tevhidin aksine seyretmesindedir. Ortada Adem-İblis diye bir ayırım yoktu ki...'Orta' diye bir şey yoktu ki...Eğer gerçek tevhit ehli isen Allah'a kafa tutmak da ne demek oluyor?! Gerçek tevhit ehli, kafa tutmak şurada kalsın, Hakk'ın kudretinden başka bir şey göremez."⁹

II. Ahmed Gazâlî: Aşk Üstadına Saygı

Tam adı Mecdüddin Ebu'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed el-Gazâlî olan Ahmed el-Gazâlî (ölm.520/1126)nin ana eseri "Sevânihu'l-Uşşak", İblis ve aşk meselesinde onun en sadık ve seçkin öğrencisi olan şehit veli Aynulkudat Hemedânî (525/1131) tarafından "Lavâih" adıyla Farsça'ya çevrildi. Ahmed Gazâlî'nin İblis'le ilgili düşüncesinin kısa özeti şudur:

"Tevhidi İblis'ten öğrenmeyen zındıktır."¹⁰

Gazâlî için İblis, aşk ve sebatın elle tutulur tek örneğidir. Allah'ın "Âdem'e secde et!" emrine karşı çıkışı da Allah'a olan bağlılık ve aşkın bir zorlamasıdır. Böyle bir olgu, İblis'i ne tevhit dışına çıkarır ne de ondan tevhit dersi alınmasına engel olur. Tam aksine, bu olgu İblis'i tevhit meselesinde esas öğretici ve örnek konumuna yükseltir.

Gazâlî'nin, İblis'i aşk üstadı olarak öne çıkaran görüşü, kendisinin en seçkin öğrencisi olan Aynulkudat Hemedânî tarafından çok daha ileri boyutlara götürülerek temsil edilmiştir. Aynulkudat'm, üstadı Gazâlî'den bir farkı da şiirdeki derinliğinin ve felsefî konuları şiir yoluyla ifade edişteki üstünlüğüdür.¹¹

⁹ Aynı eser, aynı bölüm.

¹⁰ Massignon Louis, *Recueil de Textes Inédits Inédits Concernant l'Histoire, de la Mystique en Pays d'Islam*, s. 96.

¹¹ Bu konuda bk. Schimmel, *The Mystical Dimensions of Islam*, s. 196.

III. Aynulkudat Hemedânî: İblis ve Mustafa Sırrı

Gazâlî'nin en seçkin öğrencisi olan Aynulkudat Hemedânî, üstadı Ahmed'i "Efendim, rehberim ve sultanım" diye anmaktadır. O, İblis'le ilgili düşüncelerini daha ilerleterek ve daha açık bir dille ifade ederek topladığı husumet yüzünden 33 yaş gibi genç bir çağında, Hemedân'da derisi yüzülerek katledildi. Cesedi, ders verdiği medresenin girişinde bir süre asılı tutulduktan sonra üzerine yağ dökülerek yakıldı.

Aynulkudat, İblis'le ilgili düşüncelerini *Temhîdât* adlı Farsça eserinde sergiler. Bu eserin özellikle onuncu bölümü, göklerin ve yerin esasını Muhammed Mustafa ile İblis ışığının oluşturduğunu anlatır. Temel fikir şöyle ifade edilmiştir: "Göklerin ve yerin esası ve bunların dayandıkları gerçek iki ışıktan ibarettir: Muhammed Mustafa'nın ışığı, İblis'in ışığı..."¹²

Aynulkudat'a göre, aşk, iddia ve erdiriciliğin iki temel temsilcisi vardır: Hz. Muhammed, İblis. Gerçeğe varmak için bu ikisini rehber edinmek gerekir. Rehber edinmek, mutlaka uymayı gerektirmez. Kendisine uyulmaması gerektiğini bize anlatan kişi veya güç de bir rehberdir. Tabii ki birincisi keyifli bir rehber olurken ikincisi zorluklara, sıkıntılara, keyifsizliklere dayanmayı gerektiren bir rehberdir. Şeytanın böylesine suçlanmasının sebebi belki de budur.

Yeni Ahit'te ve buna bağlı olarak Hıristiyan teolojide İblis, İsa'nın karşıtını, daha doğrusu karşıt ilkesini sembolize eder. Hallâc-Gazâlî-Hemedânî sisteminde de İblis, Muhammed'in karşıtı olan ilkenin sembolüdür.

Gerçeğin, cemal (güzellik, mutluluk, rahatlık, rahmet) şeklinde tecellisi Muhammed Mustafa'dadır ki o "Biz seni âlemlere rahmet olman dışında bir şey için yaratmadık." (Enbiya, 107) ayetinde ortaya konmuştur. Aynı gerçeğin celal (çirkinlik, kahr, ıstırap ve mutsuzluk) tecellisi İblis'te vücut bulmaktadır ki o, "Lanetim kıyamet gününe değin senin üstündedir." ayetinde ifadeye konmuştur.¹³

Aynı gerçek İblis'te dalâlet, Hz. Muhammed'de rahmet ve hidayet şeklinde tecelli etmektedir. Bu ikisi gerçeğin varlığı ve fonksiyonel olması için kaçınılmazdır. Bunların birini iyi, ötekini kötü ilan etmek bizim kısır bakışımızın bir sonucudur. Esasta bu ayrımlar mecâzîdir; gerçeğin özüneleruhuna ilişik değillerdir.

Tanrısal aşkın bütünlüğü, Hz. Muhammed ile İblis'in birlikte düşünülmesi ve yüceltilmesiyle ele geçer. Onlar, çift kutuplu gerçeğin karşılıklı uçlarıdır;

¹² Aynulkudat, *Temhîdât*, Tahran 1341, s. 258.

¹³ Aynı eser, s. 73.

biri ötekisiz düşünülemez. Ezelden ebede, tüm oluş ve erişler iki nurun aydınlığıyla gerçekleşir: Muhammed Mustafa'nın nuru, İblis'in nuru...¹⁴

İblis-Muhammed ilişkisi dertle deva ilişkisine benzer. **Tekamül** için bu ikisi de gereklidir. İblis'ten dertlenen Mustafa'dan deva bulur. Bu, bu şekilde devam edip gider.

İblis küfrü, Mustafa imanı sembolize eder. **Küfür** ile iman da birbirine muhtaçtır. Küfür fenayı (ölümlülüğü) iman bekayı (sonsuzluğu) temsil eder. **Ve fena olmadan beka anlaşılmaz.**¹⁵

Yaratıcı tek olduğuna göre ışık ve iman gibi karanlık ve sapıklık da Tanrı'nın mahlûkudur. Bu mahlûklardan biri (hidayet) Muhammed'e, ötekisi (dalâlet) İblis'e havale edilmiştir. Yani Muhammed de İblis de Tanrı'nın verdiği görevi yapmaktadır.

Aynulkudat'ın hareket noktası şudur: Tanrı'nın isimleri zıtlık ilkesine göre düzenlenmiş isimlerdir. Bu isimlerin her biri kendisinin zıddıyla bilinir. Bu isimlerin, varlık ve oluşta cemel ve lütuf ifade edenlerini Hz. Muhammed, celal ve kahır ifade edenlerini İblis temsil etmektedir. O halde İblis de Muhammed kadar gereklidir.¹⁶

Bu noktada insanın durumu da diğer varlıklardan çok farklıdır. Diğer varlıkların her biri tek görev yapmak üzere şartlanmıştır. İnsan ise özgürlüğü kullanmak üzere şartlanmıştır. Onun için seçme imkan ve yetisi insanın bir tür mecburiyetidir. Her varlık bir şeye müsahhardır, yani yaratılıştan mecbur ve mahkûm edilmiştir; insan da özgür seçme imkanım kullanmaya müsahhardır. Su için söndürmek, ateş için yakmak nasıl onların doğası ise insanın doğası da özgürlüktür. İnsan bunun için sorumludur; ürettiği işleri kendisi yarattığı için değil.

O halde İblis de, tıpkı Mustafa gibi Tanrı'nın iradesine uygun olarak görevini yapıyor. Bu görevin dalâlet (karanlık ve sapıklık) kutbunda olması İblis'i görev yapmayan varlık durumuna düşürüp Tanrı'nın iradesi dışına çıkarmaz.¹⁷

Tam bu noktada bir Kur'ansal gerçeği ifadeye koyalım: Kur'an'da, Allah'ın yani göklerin ve yerin nuru olan (Nur Suresi,) ışığın isim-sıfatları yani **Es-mâü'l-Hüsna** (eğer tamlama şeklindekileri de sayarsak) 99'dur. Kur'an'da, göklerin ve yerin karanlığı, karanlık ilkesinin kotarıcısı olan şeytanın adı da tam 99 kez geçiyor: 88 yerde şeytan kelimesiyle, 11 yerde İblis kelimesiyle.

14 Aynı eser, s. 30.

15 Aynı eser, s. 232-233.

16 Bk. Hamit Algar, "Eblis", Encyclopaedia Iranica, 7/656-661.

17 Aynı eser, s. 189-190.

Bir başka ürpertici gerçek de şudur: Kur'an'da melek kelimesi de tam 88 yerde geçmektedir. Melekler, "Allah'ın kendilerine emrettiği konularda asla isyana gitmezler, kendilerine emredilene yerine getirirler." (Tahrim, 6) Yani onlar Rahman'ın ışık ilkesini işletmede görev yapan emir erleridir. Şeytan ise, yine aynı Rahman'ın karanlık ilkesini işletmede görev yapan emir eridir. Ve Kur'an, bu iki prensip arasında 88'e 88 bir eşitlik olduğuna dikkat çekmiştir. Yani, yaratılışı özgürlükle eşitlenmiş insan, eşit güçte iki merkezin ortasındadır. Kendi seçimiyle bu yana veya öteki yana gidecektir.

Tartışmasız olan şudur: Sonuçta, Tanrısal plandan baktığımızda bir düali- te (ikilik, iki ilahlılık) yoktur. Tek ilah, tek Yaratıcı esastır. Işık ve karanlık kuv- vetleri O'nun emrinde, onun planına uygun olarak hareket etmektedirler.

İnsanın farkı, kendisine ışık veya karanlık kutupta yer alma karakteri ve- rilmek yerine, seçim karakteri verilmiş olmasıdır. İnsan sorumlu kılan ondaki özgürlük, serbest seçim fitratıdır.

Tanrı, İblis'e verdiği laneti de tıpkı Âdem'e verdiği ruh gibi kendine nis- pet etmiştir. dem için ""Ona ruhumdan üfürdüm" demiş, İblis için de "Lanetim üzerine olacaktır" buyurmuştur. Gerçek olan şu ki Âdem'de de İblis'te de Tanrı'dan bir şey vardır. Birinde celal, birinde cemal...¹⁸

Mustafa da Tanrı'dan bir ışıktır, İblis de. Fark şu ki, Mustafa Tanrı'nın nurundan bir ışık, İblis ise Tanrı'nın narından (ateşinden) bir ışıktır. Nitekim Cenabı Muhammed Mustafa şöyle buyurmuştur: "Allah benim ışığımı kendi izzetinin nurundan, İblis'in ışığını ise yine kendi izzetinin narından yarat- mıştır."¹⁹

Tanrımı Rahman ve Rahîm (seven, esirgeyen, bağışlayan) sıfatları ol- duğu gibi Cebbâr (zorlu, dilediğinde ezen) ve Mütekebbir (yüceliğin mutlak sahibi) sıfatları da vardır. Muhammed bu sıfatların Rahman ve Rahîm olanına, İblis ise Cebbâr ve Mütekebbir sıfatlarına mazhar kılındı. Yani Mustafa'da rahmaniyet, İblis'te cebbariyet tecelli etti. Unutulmaması gereken şu ki bu tecel- lilerin ikisi de haklıdır.²⁰

Tanrı, melekler âlemine açık bir biçimde "Âdem'e secde edin!" em- rini verirken, görünmeyen âlemin derinlerinden İblis'e: "Benden başkasına secde etmeyin!" diye seslendi.²¹

18 Aynı eser, s. 225-226.

19 Aynı eser, s. 267.

20 Aynı eser, s. 227.

21 Aynı yer.

Bu anlayış daha da ileri götürülmüştür: 17.yüzyılın başlarında yaşayan bir Bengalli şair, Seyyid Sultan, kaleme aldığı İblisnâme'de şunu savunuyor: Allah, şeytani lanetledikten sonra bile, meleklerle, üstadları olan İblis'i takdis etme emrini vermiştir. O gerçi bizatihi melek değildi ama meleklerle hocalık yapmıştı. Melekler üstadlarına saygıda kusur etmemelidirler.

Seyyid Sultan'ın bu tezi desteklemek için yaptığı şu benzetme ise gerçekten şaşırtıcıdır. Ona göre, meleklerin lanetlenmiş İblis'i takdis emri almaları, bir müridin kötülükler sergileyen şeyhini yüce bilmek zorunda olmasın benzer. Mürit, şeyhi gerçek bir İblis de olsa ona itaat ve sadakat zorundadır.²²

Tıpkı İblis gibi, Mustafa'nın da günahı vardır. Eğer olmasaydı Tanrı onun için "Allah senin geçmiş ve gelecek günahını affetsin..." (Fetih Suresi, 2) şeklinde hitap gelir miydi? Fark şuradadır: İblis'in günahı İblis'in Tanrı'ya aşkıdır; Mustafa'nın günahı ise Tanrı'nın ona aşkıdır.²³

Fütüvvet ve aşk yolunun en büyük iki yolcusu Mustafa ile İblis'tir. Diğerleri bu yolun sadece tıfillarıdır. Oluş ve erişin tüm iniş-çıkışları, tüm dava ve kavga Mustafa ile İblis arasında dönüp duruyor...²⁴

Tanrı'ya ancak aşk sayesinde ulaşılır. Ve İblis'i dışlayarak ne aşkı, ne Tanrı'yı ne de hayatı ve gerçeği tanıyabiliriz. Tanrı'ya aşk iki parçaya bölünüp biri bir ere, diğeri bir başka ere verildi. Birinci er Mustafa, ikincisi İblis'tir. Mustafa'ya verilen aşktan bir zerreye sahip olan mümin hale gelir. İblis'e verilen aşktan bir zerreye sahip olan ise ya kafir, ya mecusî, yahut da putperest hale geliverir...Müslümanlıktan putperestliğe kadar bütün yollar Tanrı yolunun değişik konak yerleri, değişik menzilleridir.²⁵

IV. Muhammed İkbâl: Yaratıcı Benlik Ateşi

Son birkaç yüzyılın en büyük Müslüman düşünürü sayılan Muhammed İkbâl (ölm.1938)'in şeytan anlayışında, diğer konularda olduğu gibi, Mevlâna'nın rolü belirleyicidir.

Mevlâna'ya göre, İblis takdis edilecek bir varlık değil, acımacak bir varlık olarak öne çıkarılmalıdır. O, tek gözlüdür. Adem'in içindeki hazineyi görememesi de bundandır. Aslında o aşkı bilmemekte, tek gözünün saplandığı zekayı, aklı her şey sanmaktadır.

22 Bk. Schimmel, *The Mystical Dimensions of Islam*, s. 193; Gabriel's Wing, s. 208.

23 Aynı eser, s. 229.

24 Aynı eser, s. 223.

25 Aynı eser, s. 284-285

İblis kurnazdır ama, aşktan yoksun olduğu için hem kendine hem de başkalarına acı vermektedir. O, umutsuz, çaresiz, yalnız, ayrılık derdiyle melankolik hale gelmiş bir bahtsızdır.

İblis'in İkbâl'de büründüğü renk ve desenler, kendinden öncekilerden büyük ölçüde farklıdır. O bir yerde İblis anlayışının omurgasını veren şu Farsça mısraı önümüze koymaktadır:

"Zîrekî'z İblis o ışk ez dem est:"

"Akıl İblis'ten, aşk dem'dendir."

İkbâl, aşkla Adem'i, akılla İblis'i eşitleyen bu yaklaşımını garip bir yolculuğa çıkarır ve şu noktaya vardırır: Akıl Batı'nın karakteristiğidir, aşk Doğu'nun.²⁶ Çünkü İkbâl şöyle düşünüyor: Allah dünyanın Batı'sını İblis'e verdi, Doğu'yu kendine ayırdı.

İkbâl'in, bütün dehasına rağmen, burada, Batılı sömürgecilere duyduğu öfkeden evrensel ilkeler çıkarmaya kalkarak yanıldığı ve bütün ruhuyla bağlı olduğu Kur'an'ın onaylamayacağı bir tespit yaptığını söylemek zorundayız.

İkbâl'in İblis anlayışı üzerinde bir hayli yazılmıştır. Biz onun İblis anlayışı hakkındaki değerlendirmemizi, "**Hallâc-ı Mansûr ve Eseri**" adlı çalışmamızın "**Hallâc'ın Etkileri ve İkbâl**" bölümünde ayrıntıladık. Burada tekrara gitmeyeceğiz.

İkbâl'in İblis anlayışını merak edenlere, anılan eserimizin o bölümüyle İkbâl'in ana eseri "**Câvidnâme**"nin en hayatî bölümü saydığımız "**Müşteri Feleği**" bölümünü okumalarını önereceğiz.

İkbâl'in İblis anlayışı ile ilgili Batı dillerindeki çalışmaları tanımak bakımından Schimmel'in değerli eseri "**Gabriel's Wing**" özel bir önem taşımaktadır.

26 Bk. Schimmel, *Gabriel's Wing*, Leiden 1963, s. 136.